

Թափել վրանին, Այն ատեն ստիպուեցան ետ քաշուիլ, և մտաւ իրենց ու աջակողմեան թեկին մէջ Նաւարրացւոց վաշտ մը. բայց վայրապար. վասն զի բանակն արդէն հարուածեալ էր, և թնդանօթք ու ռուսքը անդորոածելի եղեր էին, և անդադար ահաւոր կրակ մը կը թափուէր վրանին յամբողջաց, վերջապէս արինաւանդ պատերազմէ ետքը, հասարակապետական բանակն ստիպուեցաւ թողուլ արեամբ ստացած ամեն ամրութիւնները, և ետ քաշուիլ ցիր ու ցան: Կորսնցորդներ պատերազմը, կորսնցընելով միաթանդ և հազարի չափ զօրական, որ խռովութենէն ետքն եղած պատերազմաց մէջ ամենէն արինաւանդն էր: Բայց այս կորուստը ծանր հետեանք մ'ալ ունէր, այսինքն հասարակապետական կառավարութիւնը կարողութեանց զէմբանակ մը հանելու համար ստիպուեցրով մերկացնել երկիրն միւս կողմերը, հիմա Կարողութեանց յաղթութենէն ետքը ազատագրւած կը մտնային ու կը տիրէին ամեն կողմանց:

Բայց հասարակապետական բանակը զեռն բոլորովին ջախջախած ու ոչնչացած չէր, և կրցեր էր պահել իր մէկ քանի ամբողջութիւնները, Ուստի Սերրանոյ պատերազմին առաջնորդութիւնն ինքն իր վրայ կ'առնու, կը ժողովէ ցրուած բանակը, և հաստատուն խորհրդով միտքը կը դնէ դիմադրանք ընդդէմ ամենայն վտանգաց, միայն թէ ազատէ զՊիլպաոյ 'ի պայարմանէ: Եւ իր այս նպատակին հասնելու համար ամենայն զոհ յանձն կ'առնու, մինչև իրեն կը կանչէ կինդրոնական բանակն ալ հանդերձ իրեն զօրապետովը, առանց վախնալու արձակ թողլու զՔաղալոնիա և զՄարտիր: Բայց այս օգտակար եղաւ Կարողութեանց. Կրիսդանի մտաւ մէկ քանի արձակ քաղաքներ, և Մապալ յանդգաստուելով վելլաց զօրապետին վրայ հասնելով, խորտակեց իրեն երեք հազար զօրաց բանակը:

Սակայն Պ. Սերրանոյ 'ի Սոմորոսգրոյ զօրօք և թնդանօթք ամրացեալ, կատարեց ամենայն փութով այն ամեն զգուշութիւնները, որ կրնային ապահովել կամ զէթ խոտտանալ զյաղողութիւն: Պատրաստեցաւ Սոմորոսգրոյ հովտին խորը, բարձրացնելով ֆառք թնդանօթից շատ մը մարտկոցներ՝ զէմ յանդիման Կարողութեանց, Մեծ էին պատրաստութիւնք զէթ ըստ երևութիւն: Լաւ գիտէր Սերրանոյ որ ըլլալիք պատերազմը որովչէ պիտի ըլլար, և մեծ հետեանք պիտի ունենար թէ իրեն և թէ իր տէրութեանը. և եթէ կորուսանէր՝ վախճանն աքսոր էր:

Այս ամեն բաները լաւ գիտնալով Սերրանոյ՝ չատոնց 'ի վեր կը պատրաստուէր, և վերջապէս մայիսի 2ին զսրկաւ Կարողութեանքը և ցրուեց, և յաղթանակաւ Պիլպաոյ՝ մտաւ ազատելով քաղաքը երկար ժամանակեայ պաշարմանէ. և այս կերպով վերջ տուաւ քաղաքական պատերազմին որ 'ի հիւսիսակողմն Սպանիոյ:

Պատերազմին ինչպէս Սերրանոյի, այդքօք նոյնպէս և Տոն Կարողութիւն համար որովչէ էր: Տոն Կարողութիւն կրնար յաղթել Սերրանոյի, առնուլ Պիլպաոյ քաղաքը, բայց Մատրիտի մօտենալու համար զեռն ատեն պէտք էր: Պիլպաոյի տիրելէն ետքը, կրնար Տոն Կարողութեան քաղաքը օծել տալ ինքը զինքը Պիսքայիոյ. բայց իրեն այս յաղողութիւնը Սպանիոյ մէջ ընդդիմադրութիւն մը պիտի ծնանէր, որուն նշաններն արդէն կ'երեւէին: Բայց ուսկից արդեօք կը հետեւցուի այս բանս: Այն փորձէն՝ զոր տուած է Սպանիա շատ անգամ, ուր միշտ արտաքին ու քաղաքական պատերազմը՝ գաւառական պատերազմով լմնցած է:

Ն Ա Ք Ո Լ Ե Ո Ն Գ . 1

Գաղղիոյ կայսրն Նաբոլէոն Գ այսպէս երկար ատեն յերկուս միտս վարանելէն ետքը, ելից հնարք մը փրնտրուելով, վերջապէս տարւոյն վերջերը մտածեց միջին ճամբայ մը բռնել: Որոշեց որ Ս. Քահանայապետը գաղղիացի զօրաց գնդի մը պաշտպանութեամբ մնայ ժամանակակաւոր իշխան Հոռովմայ և չըլլակի կողմանց, իտալիոյ թողով արդէն անշատեալ գաւառները՝ Նաբոլէոն կը յուսար այս կերպով հաշտեցընել զՀոռովմ իտալիոյ հետ և յորդորել 'ի խաղաղութիւն. սակայն քաջայայտ է ամենուն թէ ինչպիսի զայրացմամբ մերժուեցաւ այս առաջարկութիւնն երկու կողմանէ ալ: Ս. Քահանայապետը կը պահանջէր որ ետ դարձնեն իր հին կալուածները, մերժելով իբր խաբէական՝ Նաբոլէոնի ամեն առաջարկութիւն:

ները, Նոյն իսկ և եպիսկոպոսունք Գաղղիոյ միաձայն հաւանութեամբ զինեցան 'ի պաշտպանութիւն Հոովմայ' հովուական թղթոց, ատենաբանութեանց և օրագրաց մէջ. և այն քաղաքապետական լուծիւնն որ տիրեր էր բոլոր Գաղղիոյ վրայ պետական հարուածէն ետքը, յանկարծ ընդհատեցաւ և աղմուկայեց շարժմամբ սկսաւ յուզել զԳաղղիա: Իսկ միւս կողմանէ, Քալուր ուղերով օգտուիլ 'ի հանգամանաց ժամանակին, աշխուժութեամբ 'ի ժողով դուստրեց բոլոր իտալական տէրութիւնները, 'ի բաց թողլով Հոովմէականը, և գրգռելով զանոնք՝ յամին 1861 մայիսի 27ին օրական խնդրով հրատարակել տուաւ զՀոովմ իբրեւ ապագայ մայրաքաղաք իտալական թագաւորութեան: Այս որ եղաւ, Նաբուէնի կառավարութիւնը նոր կերպարանք մ'առաւ. մինչև այն ատեն ճարտարամիտ քաղաքագիտութեամբ մը կը գործէր, դիմելով օրինաւոր կարգաւ դէպ 'ի որոշեալ նպատակը. բայց Նոյն վայրկեանէն հակասութեան մէջ ընկաւ՝ հետեւելով շարունակ զիրարեղծանող զանազան նպատակաց. և շեղեցաւ 'ի մի դրութենէ 'ի միւսն, ոտն առ ոտն ապստամբեցուցիչ յատուկ կերպարանք մ'առնելով: Քալուր ամեն բանէ առաջ կ'ուզէր հեռացնել Հոովմայէ գաղղիացի զօրքերը. ուստի մէջ բերաւ անմիջամտութեան սկզբունքը, զիւտ Նաբուէնի, որուն զօրութեամբ՝ Հոովմ Հոովմայեցւոց վերաբերելով, թէ իտալացիք և թէ օաղղիացիք պէտք էր որ թողուին զայն՝ ժողովրդեան յանձնելով իր բախտը տնօրինելու գործը: Բայց մինչդեռ բանագնացութիւնք կը յառաջէին, յանկարծ ընդհատեցան մահաւամբ Քալուրի: Այն ատեն յաջորդ տարին Մ. Քահանայապետը մեծ ցուցակութիւն մ'ըրաւ 'ի հակառակ միտա, և երեք հարիւր եպիսկոպոսաց վկայութեամբ հաստատեց Եկեղեցւոյ աշխարհական տէրութեան կարեւորութիւնը: Այս բանիս հետեանք կարիպալտեանք սաստիկ զայրացած՝ արշաւանք մ'ըրին Հոովմայ և գաղղիացի զօրաց դէմ, զոր թէպէտ արգիւնց իտալական պետութիւնը յԱստրոմոնդէ, բայց չկրցաւ արդարանալ Գաղղիոյ պետութեան առջին:

Կղերականը որ գրգռեր էին զԵկեղեցւի 'ի նպատակ Հոովմայ, ցուցըցին դարձեալ Նոյն տարին իրենց ազդեցութիւնը երկու մեծամեծ գործոց մէջ, որ կայսերութեան ապագային համար ծանր հետեանաց պատճառ պիտի ըլլային. այն է արշաւանքն Մեխիդոյի և քաղաքագիտական վէճն 'ի նպատակ Լեհաց: ԼաՊասդիտա անուն եպիսկոպոս մը հալածեալ 'ի Մեխիդոյէ, ջանաց շահիլ զԵկեղեցւոյ կայսրուհին, և իրմով զկայսրէն Նաբուէնի, 'ի գործ միապետական վերանորոգութեան Մեխիդոյի, վառելով զիրենք այն հարուստ երկրին մէջ աւար գտնելու ցանկութեամբ: Իրաւ է որ ձեռնարկութեան յաջողութիւնը կրնար ընդարձակ գաշտ մը բանալ առաջի վաճառականական բարգաւաճանաց գաղթականութեան Գաղղիոյ. բայց այս յաջողութիւնն ուրիշ կերպով կարելի չէր՝ եթէ ոչ կործանմամբ մեծագոր հասարակապետութեան Միացեալ-Նահանգաց քաղաքական պատերազմաւ՝ որ կը յուզէր այն ատեն: Նաբուէնի կը յուսար որ Անգղիա անշուշտ չի կորուսաներ իր զօրաւոր նախանձորդն ընկճելու յարմար առիթը. թէպէտ այս ենթադրութիւնը նախատինք չըներ իր քաղաքագէտ հանճարոյն, բայց մահառիթ եղաւ, վասն զի սխալի մը վրայ հիմնեալ էր:

Նաբուէնի 'ի բաց թողլով ուրիշ ամեն գործերը, Հոովմայ ու Մեխիդոյի գործոց վրայ կենդրոնացուց բոլոր իր զօրութիւնը. բայց անկարելի էր իրեն համար այս վիճակը: 1863ին Լեհք ապստամբելով, Գաղղիոյ ամեն անկիւնէն համակրութեան զօրաւոր ձայն մը սկսաւ լսուիլ 'ի նպատակ ընկճեալ ժողովրդեան, նման 1831 տարւոյն. աղաւթախոհք վասն ատելութեանն որ ընդդէմ Ռուսիոյ, և կղերականք վասն կաթողիկէ կրօնիցն որ 'ի Լեհաստան: 1831ին այս ապստամբական գրգռու-

թիւնն անպատու մնացեր էր, երեք ա. րեւելեան տէրութեանց համամիտ գոր. ծակցութեամբ. բայց այս վերջի ան. գամուն մեծ ցրտութիւն մը կար Աւս. տրիոյ և Ռուսիոյ արքունեաց մէջ, և Ռէչպերկ (Reichberg) որ պաշտօնեայ էր այն ատեն, յարմար առիթ համա. րեցաւ զգրգռելոյ զՌուսս՝ ազատ թող. րով կալիցիոյ սահմանը խռովարար լե. հաց: Էւ որովհետեւ Գաղղիա նորոգե. ր էր դարձեալ Աւստրիոյ հետ իր բարե. կամական յարաբերութիւնքը, դէպ 'ի կղերականութիւն հակամիտելով՝ ի. տալիոյ գործոց մէջ, անոր համար կը յուսար որ լեհաց թագաւորութեան վերահաստատութեան մեծ գործը՝ կրնայ դիւրութեամբ յաջողիլ 'ի ձեռն գործակցութեան Աւստրիոյ և հաւա. նութեամբ Անգղիոյ:

Բայց ասոր մէջ ալ սխալեցաւ: Բրու. սիա քիչ ժամանակէ 'ի վեր Պիզմարը կոմսին զօրաւոր կառավարութեան տակ, որոշեց առանց դեղնելու միա. նալ Ռուսիոյ հետ և խեղդել խռովու. թիւնը: Աւստրիոյ ժողովուրդը թէպէտ վառեալ էր և կ'ուզէր նպաստել լեհաց ազատութեան դործոյն, բայց Անգղիա բարեկամական խօսքերէ զատ ուրիշ բան չէր խոստանար լեհացոց: Ասով Գաղղիոյ միջամտութիւնն ուրիշ ար. դիւնք չունեցաւ՝ բայց եթէ հրատարա. կել տալ կորչաբո՞ք իշխանին ծանր ու դառն յայտագիր մը, պնդել Բրուսիոյ և Ռուսիոյ բարեկամական կապը, և զԱւստրիա պատասխանատու ընել ա. ռալի տէրութեանց, զոր ամեն քաղա. քագլխական խռովութեանց պատճառ կը համարէին: Սակայն Նաբոլէոն իրեն եղած այս նախատիւքը կերպով մը մեղմելու կամ պատրուակելու համար, յամին 1863 յոյնմբեր 5, ծանոյց գա. հաւորական ատենաբանութեամբ, թէ 1815ին. դաշնագրութիւնքը գործով եղծեալ են, և հետեւաբար կը խորհի ընդհանուր եւրոպական ժողով մը գու. մարել կարգաւորելու բոլոր առ 'ի կախ մնացած խնդիրները: Բայց այս յայտա. րարութիւնն ուրիշ նորագոյն նախա.

տանաց պատճառ եղաւ Նաբոլէոնի. Բրուսիա իր թշնամին, չհաւանեցաւ հրաւիրանացը. և Անգղիա իր 1854 տարւոյն մեծ դաշնակիցը, մերժողա. կան պատասխան տուաւ. և այսպէս Գաղղիա 'ի քաղաքագլխականին բոլո. րովին կզգիացեալ մնաց: Սակայն Նա. բոլէոնի ատենաբանութենէն տասն օր ետքը, անակնկալ պատահար մը նոր հորիլուն բացաւ յանկարծ իր առջին: Տանիմարգայի փրեզերիկոս թաղաւո. րը մեռնելով, Շլէզվիկ-Հոլշտայնի խըն. դիրը դարձեալ դուրս ելաւ ամենայն սաստկութեամբ: Յայտնի է ամենուն որ հասարակաց կարծիքն 'ի Գերմանիա կը պահանջէր՝ որ այն դքսութիւնը Տա. նիմարգայէն բաժնուելով՝ Աւստրիոյն պուրկի դքսին վիճակի, հակառակ ա. րոյման լոնտոնայի, որով երբեմն հինգ մեծամեծ տէրութիւնք ֆրիսդիան իշ. խանը ժառանգ ճանցեր էին թէ Տանի. մարգայի և թէ դքսութեանց: Պիզմարը ընդդիմացաւ ազգին կամացը, և հրա. տարակեց թէ կ'ուզէ հաւատարիմ մնալ լոնտոնայի որոյմանը, պահանջե. րով միայն ֆրիսդիան իշխանէն 'ի նը. պասու դքսութեանց այն ռահմանա. դրական իրաւունքը, զորս խոստացեր էր արդէն Տանիմարգա 1815ին, բայց զանազան պատրուակաւ երբեք չէր շնորհած: Աւստրիա յայսմ մասին բո. լորովին համամիտ էր Բրուսիոյ, և որով. հետեւ ֆրիսդիան կը պնդէր իր մերժ. դական պատասխանը, անոր համար երկու տէրութիւնք դաշնակցելով՝ պա. տերազմ հրատարակեցին Տանիմար. գայի դէմ: Անգղիա տահնեցաւ այս բանիս. բայց չէր կրնար երկու տէրու. թեանքը դէմ արգելք մը հանել, ինչու որ իր պաշտօնաւորանն ընդուներ էր եր. բեմն այս դքսութեանց նկատմամբ ե. ղած որոյմունքը, Ռուսիա ջանաց օգ. նութեան հասնիլ Տանիմարգայի ալլ առանց 'ի վտանգ դնելու իր Բրուսիոյ հետ ունեցած բարեկամութիւնը: Իսկ Նաբոլէոն բոլորովին տարբեր ընթացք բռնեց. այս անգամ Անգղիան էր որ կը մղէր զինքն 'ի գործ. բայց նա մեր.

ժեց նովին հաւասար ցրտութեամբ զոր ցուցեր էր Լոնտոայի արբունիքը նախ ընթաց տարին Լեհաց խնդրոյն մէջ։ Իրանոյց որ Տանիմարգայի նկատմամբ Լոնտոայի որոշումը մեռած ու մոռցուած է, և թէ Շէլզփիկ-Հոլշայնի բնակիչքը պէտք էր որ ազատ թողուէին իրենց ճակատագրին։ Այս կերպով հակառակ 1859 ամին Բրուսիոյ ձեռն ձգութեանը և 1863 տարւոյն հակադարձական գնացիցը, նոյն տէրութեան պատերազմի առաջարկութիւնը դերժ ըրաւ ամեն եւրոպական միջամտութենէ։ Եւ այսպէս ընելուն պատճառը յայտնի էր։ Տասուիրեք տարիէ 'ի վեր կը ջանար բանագնացութեան մտնել Բրուսիոյ հետ՝ Պելճիոյ և Հոենոստեան գաւառաց խնդրոց համար։ Բայց Բրուսիոյ ուղեունեաց զգուշութիւնքն և պայմանները միշտ խափաներ էին զինքը։ Հիմա Բրուսիան էր որ կը մտնէր 'ի գործ, կը սլանար պատերազմական ձեռնարկութեան մը, յորում հարկաւ վտանգելով՝ ձեռնտու պիտի ըլլար Նաբոլէոնի երազած Եւրոպիոյ կերպարանափոխութեանը՝ զանազան յարմար առիթներով։ Ուրեմն փոխանակ արգիւ լելու զԲրուսիա, պէտք էր քաջալերել և թողուլ որ շաղուի 'ի պէսպէս անելանքի գծուարութիւնս, և ապա յարմար ժամանակին, երբ այլ ևս միշտ չունենայ հակառակելու, առաջարկել իրեն Գաղղիոյ կամքը։ Նոյն իսկ Գերմանիոյ մէջ տիրած յողմն և բորբոքումը, նպաստաւոր էին իրեն այս մտածութեանը։ Օր օրուան վրայ գերմանական դաշնակցութեան վաղեմի սահմանադրութեան պահպանութիւնը կը դժուարանար, կը թուէր թէ ամենայն ինչ 'ի Գերմանիա նպաստամատոյց էր Նաբոլէոնի մտածութեանցը։ Ուստի այսպիսի դիտմամբ չէր ուղէր որ ուրիշ տէրութիւնք ղիւրեն այս դժուարութիւնները։

Յալոնեցաւ յայսմ։ Բայց ամենէն աւելի կրողն Տանիմարգան եղաւ։ Շէլզփիկ-Հոլշայնի խոստացուած սահմանադրական իրաւունքները մերժելէն ու

պատերազմ սկսելէն ետքը, պարտաւորեցաւ գնել զխաղաղութիւն շնորհելով Աւստրիոյ և Բրուսիոյ բոլոր դքսութիւնքը։ Այս ամեն դիպաց մէջ փութաց Նաբոլէոն ապահովել իր գործելոյ ազատութիւնը, և ջանաց իրեն նեցուկ գտնել Եւրոպիոյ մէջ։ 'ի բաց թողուց կղերական քաղաքագիտութիւնը, և իտալիոյ հետ դաշնադրութիւն մը կնքեց, որուն հիմն էր Քապուրի վերջին առաջարկութիւնը։ այն է, իտալիա կը հրաժարէր Հոլովմ քաղաքէն, և կայսրն 'ի փոխադարձ կը հաւանէր հանելու անկէ զաղղիական զօրքերը։ և այս գործս յարմարցուցին միատեղ կայսրն Նաբոլէոն և իտալիա։ Ընդ որ մեծապէս զայրացան ու դժարեցան կղերականք։

Սակայն Նաբոլէոն Գերմանիայէն յուսացած շահերն կ'ուզէր առանց հրացանի հարուածի մը ձեռք բերել։ և այս ակնկալութեամբ միայն կը գործէր։ Վասն զի Մեխիգոյն արշաւանքը շահաւոր պիտի չըլլար։ Անգղիա հանդերձ իրեն ամենամեծ շահովն որ պիտի ունենար Հիւսիսային Ամերիկոյ տկարանալովն ու բաժանելով, և Գաղղիոյ տէրութեան թախանձանաց, չէր ուզած միջամուխ ըլլալ Ամերիկոյ գործոց մէջ։ Նաբոլէոն առանձինն բան մը չէր կրընար ընել։ Գոհ կ'ըլլար փափաքելով միայն Հարաւային Ամերիկոյ յաղթութեանը, և կը զրկէր բանակ բանակի ու ստակ ստակի վրայ 'ի Մեխիգոյ։ կը նուազէր 'ի Գաղղիա բանակին թիւը, կը պարպէր բոլոր զինարանները։ և այս ամեն զոհերն ուրիշ արդիւնք չունեցան, բայց եթէ 1864 տարւոյն վերջերը Ամերիկացւոց յաղթութիւնն աւելի ապահովեալ տեսնալ, և հետեալ բար մերժումն զաղղիական բանակին արտաքս բան զՄեխիգոյ։ Եւ ահա այս պատճառաւ կ'ուզէր թեթեւցնել այսպիսի ձախողանաց հետեանքը՝ մեծագոյն ևս յաղթութեամբ յեւրոպա։

Ղեկնապաշտ 1865ին կը կարծուէր որ Գերմանիոյ գործերն ըստ իր փափաքանացը կը պատահէին։ Վէճ ծագեցաւ

Աւստրիոյ ու Բրուսիոյ մէջ՝ թէ որոնք պիտի ըլլան այն դքսութիւնը . վէճն արդէն յինքեան սաստիկ էր, բայց աւելի ևս սաստկացաւ՝ Գերմանիոյ կեդրոնական տէրութեանց Աւկուսդէն պուրկի դքսին կողմը ըլլալուն։ Այս պարագային մէջ գերմանական մեծ ու երկարատեւ քաղաքական պատերազմէ մ'աւելի ինչ մեծագոյն բախտ և յաջողութիւն կրնար աւելի ձեռնընտու ըլլալ Գաղղիոյ՝ տարածելու իր սահմանները։ Ազգային զգացման այսպէս սաստիկ գրգռման ատեն, Նաբոլէոն լաւ համարեցաւ կռուին սկիզբէն հետու բռնել ինքը զինքը, յառաջ միջիլով 'ի ծածուկ այս երկու նախանձընդդէմ տէրութիւնքը՝ ցուցնելով երկուքին ալ բարեսէր զգացումներ, որպէս զի աղաւթ ըլլայ ինքն ըստ իր խորհրդոցը դործելու։ և չարունակեց այս խաղն ամբողջ տարի մը՝ մեծ յաջողութեամբ և մեծագոյն ևս հնարագիտութեամբ։ Իսկ երբ Գաղղիոյ մէջ ամենայն ոք աւստրիական բանակը զօրագոյն կը համարէր քան զբրուսականը, ջանաց Նաբոլէոն քաջաւերել զբրուսիա, և առանց որոշ խռատումն ընելու, ինչպէս ըրեր էր Քալուրին 'ի Բլումպիէր, հաւաքեցով Քիզմարք իշխանին՝ Բրուսիոյ պալատէնին՝ 'ի Պիարից, թէ Գաղղիոյ չէզոքութիւնը նպաստաւոր է Բրուսիոյ։ Բայց ասով զոհ չեղաւ։ Բրուսիոյ և Աւստրիոյ զինուորական զօրութեան մէջ հաւասարակշռութիւն հաստատելու համար, հաւանեցաւ յայտնապէս Բրուսիա-ի տալական դաշնակցութեան, որով պիտի կորուսանէր Աւստրիա զվենետիկ։ Եւ երբ Թիէր յամին 1866 օրէնսդրական ժողովը կը զգուշացնէր, և կ'ըսէր յայտնապէս թէ Բրուսիոյ ձեռնընտու ըլլալն և գերմանական միութիւնն հաստատել ջանալն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ Գաղղիոյ դէմ զօրաւոր թշնամի մը յարուցանել, և կը պահանջէր որ յանուն 1815 ամին դաշնակցութեան, Գաղղիա բողոք բառնայ այդպիսի միութեան դէմ, Նաբոլէոն այսպէս պատասխանեց իրեն. « 1815ին դաշնակցութիւնը՝ զոր

կ'ուզես նորոգել, եղծեալ է իմ առջեւ »։ Այս խօսքին մէջ ուրիշ բան չերևիր, բայց եթէ յայտնի հաւանութիւն մը և հաստատութիւն քաղաքագիտութեան Բրուսիոյ։

Բայց միւս կողմանէ կը վախցուէր որ Նաբոլէոն զէւրոպա պատերազմի գրգռելու փափաքով՝ անխոհմարար չափը չանցնի։ Բրուսիոյ, Իտալիոյ և Գաղղիոյ զիտաւորութիւնն այն էր, որ Աւստրիա վտանգը տեսնելով՝ տեղի տայ և ուղափոխ արհեստագործութենէն։ Եւ այս պարագայն ալ. ուստի մինչդեռ մէկ կողմանէ յայտնապէս ինքը զինքը Բրուսիոյ համամիտ կը ցուցնէր, միւս կողմանէ ծածուկ Աւստրիոյ հետ բանադնացութիւն կ'ընէր։ Աւստրիա՝ որ հաւասար թշնամի էր Իտալիոյ և Բրուսիոյ, սկսաւ իմանալ որ երկար ատեն պիտի չկարենայ պահել զվենետիկ, սակայն չէր ուզեր ոչ վաճառել և ոչ փոխանակել այդ գաւառը, առանց առաջից փորձելու ու հաճելու զինուց բախտն ու պատիւը։ Վասն որոյ Նաբոլէոն յունիսի Գին ծածուկ դաշնագրութիւն մը կնքեց Յովսէփ կայսար հետ, որ զիւրազանաբար պատերազմելէն ետքը, պիտի չնորհէր զվենետիկ Իտալիոյ, և պիտի ընդունէր 'ի փոխարէն զճլեզիա՝ 'ի կորուստ Բրուսիոյ։ Եւ ահա այս կերպով Աւստրիա ապահով Գաղղիոյ մտածութեան վրայ, ձայն տուաւ պատերազմի ընդդէմ Բրուսիոյ։

Նաբոլէոնի առջին գործոյն յաջողութիւնն այնպէս անտարակուսական էր, որ իր մտածութիւնը հրատարակեց յունիսի 14ին պաշտօնէից ուղղեալ մէկ նամակով, և էր այս. Թողումն վենետիկոյ առ Իտալիա. պահպանութիւն Աւստրիոյ իր զօրաւոր դրից մէջ 'ի Գերմանիա (երկու հակառակորդ տէրութեանց նախանձը սնուցանելու համար) . կանոնաւորութիւն արեւմտակողմեան սահմանաժայրից Բրուսիոյ (Բրուսիա բաց 'ի Շլեզիայէն պիտի կորուսանէր Հաբսբուրգեան գաւառն և ընդունէր 'ի փոխարէն դքսութիւնքը, և թերեւ

զՀանովր և զՀեսսէ կայսրընտրական), և լաւագոյն կարգաւորութիւն Գերմանանիոյ ուրիշ տէրութեանց (այսինքն Բրուսիոյ Հոննոսէն հետանալէն ետքը, նոր Հոննոսեան դաշնակցութիւն մ'անջնաս Գաղղիոյ) . և Նաբոլէոն եթէ կարենար հասնիլ իր այս գիտմանցը, անկէց ետքը Հոննոսի և Պելճիոյ միաւորութիւնը՝ պատշաճութեան խնդիր կը դառնար : Այսպիսի զարմանալի յաջողամտութեամբ կարգաւորեալ հաշիւն ամենայն մասամբ անսխալ կը թուէր իրեն . կը մտածէր որ պատեւրազմին մէջ երկու կողմանէ առատ արիւն թափուելէն ետքը, ոչ ոք կը համարձակի զօրաւոր միջնորդի մը խօսից ընդդիմանալ :

Այս հնարամիտ կնճիւր թէպէտ ճարտարութեամբ մեքենաւորեալ, սակայն թերակատարութիւն մ'ունէր, որ բաւականացաւ զանիկա բողբոլիլն 'ի դերն հանելու : Հիմնեալ էր բրուսական բանակին ենթադրեալ տկարութեան վրայ . այլ թշնամութեանց սկսելէն եօթն օր ետքը, քէօնիկրացի թնդանօթը կը լսեցնէր ինքը զինքն ընդ ամենայն Եւրոպէ : Յիմարութիւն էր այնուհետև ներկայացնել յաղթական Բրուսիոյ յունիսի 11ին պահանջմունքը . վասն զի Գաղղիոյ պատերազմի պայտօնեայն կը ծանուցանէր Նաբոլէոնի թէ սահմանագլուխը խաւրելու զօրք չունի : Հարուածը մեծ էր, բայց արժանաւոր . զԲրուսիան առ այս շարժողն ովեղաւ եթէ ոչ Նաբոլէոն 1851ին, 1859ին և 1865ին : Գաղղիոյ կայսրն իտալիոյ պատերազմէն ետքն ուրիշ բան չէր ժողովէր՝ բայց եթէ սերմանածը . և ազգայնութեան հեղեղը սաստկացնելէն ետքը, պէտք չէր զարմանար եթէ այս հեղեղը տապալէր զԹուրս և յորձանահոյս ալեօք առեալ տանէր իր ամեն փափաքը : Եթէ Բրուսիա կը մերժէր Հիւմս և և է շնորհում, միկէ Նաբոլէոն բողբոլելու իրաւունք ունէր : Յեղական հին մտածութեամբ կը կարծէր թէ պիտի կարենայ 'ի գործ դնել և և է խորամանկութիւն . բայց լարած

թակարդին մէջ ինքը բռնուելով՝ ուսկից օգնականութեան յոյս կրնար ունենալ :

Նոյն օրէն սկսեալ մեծապէս ընկաւ Նաբոլէոն, և կարծես ժամանակէն առաջ ծերացաւ, անվստահ ինքն իր վրայ : Որչափ կը ձախողէին իրք, այնչափ աւելի երկաթի պնդութեամբ հաստատուն կը կենար իր բազմաժամանակեայ դրութեանց վրայ : Չկարենալով խաղաղութիւն հաստատել իբրեւ ծայրագոյն իրաւունտիր, կը յուսար քաղցրութեամբ ձեռք բերել Բրուսիայէն մէկ քանի շնորհումներ, Բայց կարծիքները տարաձայնեցան 'ի Գաղղիա : Տրուէն ար լուի կ'առաջարկէր որ զոհ ըլլան պահանջելով միայն՝ որ ձախակողմեան Հոննոսի գերմանական դաւաճք՝ չէզոք տէրութիւն մ'ըլլան, տալով Բրուսիոյ 'ի փոխարէն ըրած կորուստեանը : Սաքսոնիոյ թագաւորութիւնը : Ռուհէ կ'ուզէր շատանալ առ ժամն ձեռք բերելով զլանտաւ և զՍարրելուի, մնացածն ապագային թողլով . և կայսր, ուհին կամ ամբողջ կամ ոչինչ : Բայց Նաբոլէոն հետեւելով վերջապէս Ռուհէի խորհրդոց, պահանջեց Բրուսիան, յէն Հոննոսի նահանգը և զՀեսսէ Հոննոսեան . այլ Պիլմարք ծանոց յայտնապէս թէ այդպիսի պահանջում մը պատերազմի զրգուլթիւն է : Այն ատեն Նաբոլէոն կայսրուհւոյն խորհրդովն՝ առաջարկեց Բրուսիոյ շնորհել Գաղղիոյ զլուքսէմպուրկ, խոստանալով ապագային մէջ ձեռնառու ըլլալ իրեն Պելճիոյ խնդրոյն : Այլ Պիլմարք յուսալով թէ հոգւոց գրգռութիւնը կամաց կամաց կը հանդարտի, յապաղեց այդ վերջին առաջարկութեան լուծումը, տարտամ պատասխաններ տալով առանց յայտնապէս բան մը վճռելու : Կրնայ ըլլալ որ Բրուսիոյ պայտօնեայն բացարձակ կերպով հակառակած չլլայ Լուքսէմպուրկի շնորհման, զոր կը հաստատեն ոմանք առանց օրինաւոր վկայութեան . բայց եթէ հակառակէր իսկ, Գաղղիա պատերազմելու վիճակի մէջ չէր, վասն զի բանակը

զուրկ էր ընտիր հրացանէ, և համու-
զուած էր ասեղնաւոր հրացանին առա-
ւելութեանց վրայ: Ուստի հարկեցաւ
վերջապէս գոհ ըլլալ հինգ մեծազոր
տէրութեանց միախառնաւորութեամբ
որ Լուքսեմպուրկ ազատ տէրութիւն
ըլլայ՝ դատարկելով ՚ի բրուսական
զօրաց: Բայց ասով գոհ չեղաւ Նաթո-
լէոն. « Պ. Պիզմարք դաւեց ինձ, կ'ըսէր
դայրացմամբ. Գաղղիոյ կայսր մը չի
կրնար լռել այդպիսի դաւանաց»: Բայց
երբ Լուքսեմպուրկի խնդիրը լմնցաւ,
այսպէս կ'ըսէր. « Բարեբախտ է Պ.
Պիզմարք որ պատուաւոր միջոց մը գը-
տանք հաշտութեան. եթէ հարկ ըլլար
տարածայնիլ, պատերազմն ահաւոր
պիտի ըլլար »: Սակայն այս վրիպեալ
ակնկալութիւնքն զգալի կերպով ա-
ւելցուցին պատերազմի որոշումը. և
արդէն Գաղղիոյ ներքին վիճակը կը
ստիպէր զինքն առ այն: Վերջիւ տարի-
ներն իր պաշտօնէից հետ ունեցած յա-
րաբերութիւններէն իմացուեցաւ, որ
շարունակ կը խօսէր Բրուսիոյ յանկար-
ծական բարձրանալուն հետեանք՝ Գաղ-
ղիոյ վրայ ըրած տպաւորութեան վրայ:
« Բոլոր հակառակախոհ լրագիրք, կ'ը-
սէր Ռուհէ, կը կրկնեն ամեն օր թիէրի
այս ահաւոր խօսքը, թէ՛ « Գաղղիա եր-
րորդ աստիճանի եղաւ »: Վերջապէս որ
կողմն որ կը դառնային ՚ի Բարիզ, միշտ
մի և նոյն զգացումը կը գտնային: Քա-
ղաքագէտը կը մտածէին որ Գերմանիոյ
մերձաւոր ազգային միութիւնը վտան-
գաւոր պիտի ըլլայ Գաղղիոյ, և ուրիշ
կերպով կարելի չէ արգելուլ զայս՝ բայց
եթէ սահմանազրկաց փոփոխութեամբ:
Բանակն անհամբեր էր վրէժխնդիր ըլ-
լալու Սատովայի, և ցուցնելու Բրու-
սիացւոյն՝ որ աշխարհիս առաջին զօրա-
կանն ինքը չէ. հասարակապետականը
շարունակ կայսերական կառավարու-
թեան երեսը կը զարնէին անոր քաղա-
քագիտական վրիպակները. կըբրականք
կը նախատէին Նոր Գերմանիոյ բողո-
քական առաջնորդը. իսկ պոնաբար-
դեանք համոզուեւր էին որ կայսերական
տունն ուրիշ կերպով չէր կրնար նորո-

գել իր քաղաքեալ փառքը՝ բայց եթէ
զինուորական յաջողութեամբ: Սակայն
հանգերձ այս ամեն յուզմամբ՝ ժողո-
վըրդական ապստամբութիւն մ'անմի-
ջապէս աղիտարեր չէր ըլլար կայսերա-
կան կառավարութեան՝ եթէ հաստա-
տուն կենար իր խաղաղասիրութեան
գաղափարին վրայ: Քանի որ բանակը
հաւատարիմ էր, ապստամբութեան
յաջողութիւնն անկարելի էր. բայց
նոյն իսկ և բանակն երակացը մէջ վտան-
գաւոր թոյն մ'ունէր, այսինքն թէ
նուաստացաւ Գաղղիա Բրուսիոյ առ-
ջին: Ուրեմն այս պարագայիս մէջ ինչ
բանի կու գար չինականիմ ու տգիտին
խաղաղութեան փափաքը, մինչդեռ
ազգին շարժուն, զրոյ և խօսող մասը
կը մղէր զԳաղղիա ՚ի պատերազմ: Ա-
նոր համար շնաց տէրութիւնը կամաց
կամաց կարգի դնել ինքը զինքը. ձեռք
զարկաւ կարգաւորել բանակն ու հայ-
թայթել աշխուժութեամբ պատերազ-
մի մթերը. անանկ որ քիչ ատենուան
մէջ մէկ ու կէս միլիոն շաքար հրացան
չինուեցան: Սակայն ղեքախտութիւնն
այն եղաւ՝ որ Նիէլ մարաշխտը վախ-
ճանեցաւ, և Լրպէօֆ իր յաջորդն՝ չի
կրցաւ կարգ ու կապ դնել բանակին:
Թէպէտ Գաղղիա պատերազմի կը պատ-
րաստուէր, բայց ուրիշ կողմանէ չմոռա-
ցաւ և քաղաքագիտական մասը. փոր-
ձեց բարեկամանալ Բրուսիոյ հետ, բայց
Ալեքսանդր կայսրն հաստատուն կեցաւ
Բրուսիոյ հետ ունեցած մտերմութեան
վրայ. և արդէն իր անձին ղէմ եղած
սպանութեան փորձն ՚ի Բարիզ 1867,
չէր կրնար սիրելի ընել իրեն զԳաղղիա:
Ուրիշ մէկ դաշնակիցն՝ որուն վրայ
յոյս ունէր Նաթոլէոն՝ իտալիան էր:
Բայց 1867ին կարիպալտեանց նոր ար-
շաւանաց պատճառաւ զօրաց դունդ մը
խաւերելուն ՚ի Հռովմ, իրեն ղէմ գրգռեց
իտալական ազգին մեծագոյն մասն ու
պաշտօնարանը: Այլ ուրիշ դէպք մ'ալ
այս ղեքաւարութեանէ ազատելու ճամ-
բայ բացաւ իրեն: Իզապելլա թագուհին
որ հաւասար Եւգինէ կայսրուհոյն նա-
խանձաւոր էր Եկեղեցւոյ փառացը,

յարմարցուց հետը փոխանակ գաղղիա-
կանի՝ սպանիական զօրաց գունդ մը
խաւրիւ, որով ազատուի զՀռովմ' ի նե-
ղութենէն և զԳաղղիա ի գծուարութե-
նէ : Սակայն այս ականկալութիւնն իսկ
'ի գերեւ ելաւ . այն վայրկենին յորում՝
իզապելլա ճամբայ պիտի ելլար տեսա-
կցութեան երթալու կայսերական ըն-
տանեաց ի Պիարից, խռովութիւն մը
ծագելով ի Սպանիա՝ տապալեց իր գա-
հը . որով գաղղիական զօրքը դարձեալ
Հռովմ' մնաց, և Գաղղիա ու իտալիա
պաղեցան իրարմէ :

Բայց Նաբոլէոն տեսնելով որ Աւս-
տրիա հաշտ անկամբ կը նայի իր զինուո-
րական պատրաստութեանց, մեծապէս
քաջալերուեցաւ : Երկու վեհապետաց
մէջ բարեկամական յարաբերութեանց
հիմը դրուեր էր արդէն 1867ին, երբ
տեսաւորեցան ի Սալցպուրկ, և աւելի
ևս հաստատուեցաւ յաջորդ երկու ա-
մաց մէջ : Պայսդ ու կրամոն՝ երկարա-
գոյնս վիճեցան խաղաղութեան ու պա-
տերազմի խնդրոց վրայ : Պայսդ կը
տնդէր որ եթէ կարելի է Գաղղիոյ՝ ոչ
գերմանական պատճառ մը փնտռէ
պատերազմի : Թէպէտ յայտնի դա՛նա-
ղութիւն մը չըլլին, բայց երկու կող-
մանք ալ իրարու միտքը քիչ չառ հաս-
կըցան :

Աւերորդ կը համարինք երկայնաբա-
նել կայսրութեան ներքին քաղաքա-
գիտական վիճակին վրայ, ուր ամեն
առթի մէջ տէրութեան գեմտագոհու-
թիւն և հակառակութիւն մը կը տես-
նուէր . համախմբութեանց իրաւունքն
ու տպագրութեան ազատութիւնն աս-
պարէզ բացեր էր նաև արմատականաց
առջին : 1869 տարւոյն վերջերն որոշեց
Նաբոլէոն փոփոխութիւն մ'ընել կա-
ռավարչական դրութեան՝ նպաստելով
ազատականաց . ուստի հանեց պաշտօ-
նէն զիուհէ և տեղը դրաւ զՍլիվիէ, ո-
րուն խորհրդանոցական գաղափարներն
արդէն ծանօթ էին : Բայց քանի մ'ա-
միսէն Ռուհէ ստանալով դարձեալ իր ա-
ռաջին աղդեցութիւնը, յարմարցուց Նա-
բոլէոնի հետ նոր ռամկավարութիւն մը .

և թողլով խորհրդանոցական կառա-
վարութիւնը՝ դարձան նորէն ռամկա-
վարական դիկտատորութեան . որով
ստացաւ Նաբոլէոն եօթը միլիոն ֆուէ
'ի նպաստ : Ասով ապահովցաւ պոնա-
բարդեանց յաղթութիւնը . կրամոն
կանչուեցաւ վեննայէն և արտաքին
գործոց պաշտօնեայ եղաւ . և քանի
մ'օրէն դուրս ելաւ Հոհենցոլլերնի
խնդիրը :

Եթէ ճշմարիտ է, կը պատմեն թէ
Սպանիոյ խռովարարաց գլխաւորներէն
ոմանք, նոյն իսկ իզապելլայի անկու-
մէն առաջ կը մտածէին Հոհենցոլլերն
ուղղադաւան իշխանի մը վրայ, իբրեւ
թագաւոր Սպանիոյ : Նոյն ատենէն՝
բայց առաւել յամեն 1870, լուեցաւ
'ի Գաղղիա՝ թէ Պիզմարք ճարտարու-
թեամբ մեքենայած ըլլայ իզապելլայի
անկումը, ջանալով թագաւորեցնել
զՀոհենցոլլերն, Գաղղիան աղետաւոր
պատերազմի մը մշելու դիտմամբ : Բայց
այս բանն և ոչ փոքրիկ վկայութեամբ
հաստատուեցաւ . մինչդեռ Սպանիացիք
ծանուցին յայտնապէս որ նոյն բանին
վրայ ամեննախն խօսակցութիւն մ'ըրած
չեն Բրուսիոյ կառավարութեան հետ,
այլ միայն Հոհենցոլլերն իշխանին հետ :
Բայց ո՛ր և է կերպով, կրնար կրամոն ի
գերեւ հանել Բրուսիոյ պաշտօնէին խոր-
հուրդները, եթէ փոխանակ սպառնա-
կան կերպով նոյն խնդիրն յատեան
հանելու, քաղաքագիտական ձևով մե-
ծամեծ տէրութեանց դատաստանին
թողուր : Երբեք անկողմնասէր դատա-
ւոր մը չի կրնար համարիլ որ Պիզմարք
1867 ամին պատերազմին ընդդիմա-
նալէն ետքը Լուքսեմպուրկի խնդրոյն
մէջ որ Գերմանիոյ կը վերաբերէր, ան-
միջապէս ուղած ըլլայ երեք տարի ետ-
քը պատերազմի այնպիսի առիթ մը
փնտռել որ բոլորովոց օտար էր գերմա-
նական ժողովրդոց գաղափարէն : Ընդ-
հակառակն չառ բնական և հաւանա-
կան է, որ կրամոն յիշելով Պայսդի
տուած խորհուրդը, ձեռք առած ըլլայ
այս ոչ գերմանական խնդիրն իբրեւ
պատճառ պատերազմի : Ուստի կրամոն,

լըպէօֆի և Ռուհէ աշխուժութեամբ վառուած՝ ձգեցին իրենց կողմը և զՈլիվիէ, որ մինչև այն ատեն բարեկամէր Գերմանիոյ, և ազդեցութեամբ կայսրուհւոյն՝ առնելով վերջապէս և կայսեր հաւանութիւնը՝ որ դեռ տարակուսեալ կը դեղնէր, յուլիսի 15ին հրատարակեցին 'ի Բարիզ պատերազմ Բրուսիոյ դէմ:

Մինչև այն ատեն Սևտրիա սպանիական խնդիրն իբրև յարմար առիթ պատերազմի չէր համարած. բայց պատերազմը հրատարակուած էր, ուստի խոստացաւ ըստ կարելոյն օգնել Գաղղիոյ՝ զինու. և ինքն իսկ պատերազմ հրատարակել Գերմանիոյ դէմ սեպտեմբերի սկիզբները՝ զինուորական պատրաստութիւններ լիննալէն ետքը: Բայց մտածութիւննին առաջ չի գնաց. կանոնաւոր դաշնադրութիւն մը՝ որուն պայմանները կը պատրաստուէին 'ի Բարիզ՝ երբէք չի կնքուեցաւ: Չենք գիտեր որ այս ընտրութեանն ինչ ընթացք բռնեց իտալիա. ըսին թէ ազգին գըլխաւոր մէկ մասը՝ նոյն իսկ և թագաւորը, համաձայն էին դաշնակցիլ Գաղղիոյ հետ. բայց տեսնելով միւս մասին ընդգիմադրութիւնը, և Նաբոլէոնի հաւանիլը՝ տալու իրենց զՀռովմ, որոշած ըլլան չէղը մնալ: Եթէ ճշմարիտ է ապրիլ, կրնանք ըսել որ Հռովմայ խընդիրը մահառիթ եղաւ Նաբոլէոնի թագաւորութեան սկիզբէն մինչև վերջը: Գաղղիա ձեռք կը զարնէր այնպիսի պատերազմի՝ որուն նմանը չէր տեսնուած, և այն առանց լաւ պատրաստութեան: Կայսրը սրտաբեկ, Գաղղիոյ ժողովրդեան ըրած մէկ յայտարարութեան մէջ ծանոյց, թէ խիստ ուղիւստ ըրին գործոյ ձեռք կը զարնէր: Սկսաւ, բայց առաջին ճախողանք մէկէն վճատեցուցին զինքը. և անմռնչ ու թախծալից հաստատամտութեամբ ու պնդութեամբ սրտի թողուց որ անկումը կատարեալ ըլլայ: Հօս ուրիշ բան չենք կրնար ըսել, բայց եթէ կրկնել ուրիշ անգամ մ'ալ թէ ինքն եղաւ իր ահաւոր կործանմանը պատճառ:

Նաբոլէոնի գլխաւոր սխալն այն եղաւ, որ այնպիսի ժամանակ յորում եւրոպիոյ բոլոր ազգերը կը ցանկային իրենց միութեան, անկախութեան և ազատութեան, ինքը վերանորոգութեան ձեռք կը զարնէր. յորում թէպէտ յաջողեցաւ իր նախորդը՝ բայց ահաւոր խռովութեամբ ու աշխարհակործան պատերազմաւ: Նաբոլէոն Գ. թէ և կորովամիտ, հնարիմաց ու քաջակիրթ, բայց զուրկ էր այն գլխաւոր յատկութիւններէն՝ որովք միայն յաջողեցաւ իր հօրեղբայրը կերպարանափոխ ընել զԵրոպէ, այն է՝ սէր վատնդաց, բուռն և աննրկուն քաջասրտութիւն, և քաջատես ըմբռնողութիւն մտաց: Նաբոլէոն տեսականին մեծ կշիռ կ'ընծայէր, և չէր խոտորէր անկէ թէ և ճշմարտութեանց հետ վրիպակներ ալ ունենար. իր հօրեղբորէն զայն միայն ընդունէր էր՝ որ իր կործանմանը պատճառ եղաւ, այն է ճաշատարակաւ հետամտութիւն անկարելեաց: Բնութեամբ բարեմայն ու բարեսէր էր. բայց ըստ պահանջել պարագայից՝ բուռն, խիստ և խորագէտ: Չափաւորեալ իր փափաքանաց մէջ, 'ի սկզբան ուրիշ բան չէր ուզեր, բայց եթէ հեգեմոնութիւն 'ի վերայ հռովմեական ժողովրդոց. և զոր կիսով չափ յաջողուց յիտալիա՝ ջանաց ամբողջացրնել 'ի Գերմանիա, մոռնալով թէ ինչպիսի սաստկութեամբ պախարակեր էր երբեմն իր հօրեղբորն այդպիսի ընթացք բռնելն, որ իր կործանմանը պատճառ եղաւ, կ'ըսէր. բայց ինքն իսկ անցեալը մոռնալով նոյն ճամբան բռնեց, և կորսնցունելով դահլճաւոր սրտի կնքեց իր վերջին օրերը 'ի Չիլլըհուրսդ, թողով աշխարհի ահաւոր և ազդու օրինակ անհաստատութեան մարդկային փառաց և մեծութեան: